

2. Облік та реєстрація православних громад і духовенства

З'ясування кількості діючих приходів різних конфесій в Україні на час її звільнення ускладнюється цілим рядом факторів. Відступ з гітлерівцями частини автокефального й уніатського кліру, переселення польського населення з України до Польщі, відновлення радянської влади – все це різко змінило атмосферу релігійного життя. Пам'ятаючи сумний досвід міжвоєнних років, віруючі та духовенство не поспішали афішувати свої громади, вони очікували, як поведуть себе більшовики цього разу. Новостворений апарат уповноважених Ради у справах Російської православної церкви і Ради у справах релігійних культур протягом 1944 р. лише налагоджував свою роботу. Тому дані, за допомогою яких можна відтворити релігійну ситуацію в Україні у 1943–1944 рр., суперечливі і неповні. За визнанням уповноваженого РС РПЦ по УРСР П.Ходченка, на кінець першого півріччя 1944 р. реєстрація храмів, релігійних громад і духовенства лише починалася. До цього часу вони в кращому випадку бралися на облік.

Порядок обліку та реєстрації молитовних будинків, церков, релігійних громад і духовенства був детально викладений в інструкції Ради у справах РПЦ для уповноважених при облвиконкомах (6 лютого 1944 р.). Процес реєстрації вимагав оформлення великої кількості документів. Водночас керівники РС РПЦ і РСРК у своїх інструктивних документах наголошували, що знайомити віруючих і духовенство з їх змістом категорично заборонялося. Схоже на те, що в життя проводилася установка на зумисне затягування реєстрації з метою обмеження кількості тих, хто все ж зуміє подолати цю марафонську дистанцію з перешкодами. Що вже говорити про релігійні громади, коли навіть ієрархи не мали можливості ознайомитися з основними документами, які їх безпосередньо торкалися. Так, на запит єпископа Ромжі (Закарпаття) про те, якими законами СРСР та УРСР регулюються взаємини між державою і церквою, керівництво РСРК надіслало перелік законодавчих актів 1918, 1919, 1920, 1927, 1932 років, а про останні нормативи навіть не згадало. Але ж ішов 1947 рік⁵⁹.

Як негативну рису єпископа Андрія (Комарова) характеризував уповноважений РС РПЦ при Дніпропетровському облвиконкомі постійне прагнення глави єпархії ознайомитися з текстами постанов та рішень державних органів щодо Російської православної церкви⁶⁰.

То ж не дивно, що облік і реєстрація окремих релігійних громад, храмів та духовенства інколи розтягувалися на півроку, а то й рік. Хоча зовні все виглядало так, ніби керівники обох Рад прискорювали процес. Як це було притаманно всій радянській системі, Рада ставила нереальні за терміном виконання й обсягом завдання, потім виконавці займалися “штурмівщиною” і, нарешті, в кінці шукали винних у невиконанні вказівок та рішень. Так, Рада у справах РПЦ листом № 11 с від 19 листопада 1943 р. вимагала закінчити облік діючих і недіючих церков до 1 січня 1944 р. Але перший уповноважений (при Сталінському облвиконкомі) фактично приступив до роботи лише в березні 1944 р. Всі інші одержали призначення значно пізніше. Зрозуміло, що облік храмів і священнослужителів не міг бути закінчений до 1 січня 1944 р.⁶¹ 25 червня 1945 р. вийшло розпорядження уповноваженого Ради у справах РПЦ по Українській РСР № 657 про підготовку обласними уповноваженими матеріалів повного обліку всіх молитовних будинків, що знаходилися в державних і громадських спорудах⁶². До 1 жовтня 1945 р. вимагала завершити виявлення, облік та реєстрацію релігійних громад усіх напрямків спеціальна інструкція Ради у справах релігійних культур⁶³.

Однак навіть за ретельного виконання своїх обов’язків уповноваженими не було жодних гарантій вчасної реєстрації релігійних громад молитовних споруд і духовенства, оскільки місцева влада по-своєму розуміла політику держави щодо віруючих і церкви. Так, уповноважений РС РПЦ при Ворошиловградському облвиконкомі Дубовий у звіті за 1944 р. сповіщав Ходченку, що обласне керівництво “неохоче йде на реєстрацію громад віруючих, є думка більше їх ліквідувати”⁶⁴.

Складається враження, що діяли два паралельні курси в реалізації державної політики щодо церкви: по лінії РС РПЦ і РСРК робилося все, аби декларувати і пропагувати толерантність суспільства щодо релігії, сприяти відродженню релігійного життя і дотриманню законодавства про церкву. З іншого боку, по лінії органів влади здійснювалося гальмування цих процесів, ставилися численні перешкоди на шляху суверенізації релігійних громад, зростання впливу релігії на молодь і юнацтво. Не випадково у листуванні уповноважених часто зустрічаються фрагменти, присвячені “рекомендаціям” і вказівкам “сусідів” (на партійно-радянському жаргоні так називали чекістів і “гебешників”, які контролювали всі пори суспільного життя). Саме через призму їх діяльності можна побачити істинний зміст і спрямування процесів, що відбувалися в державі. Оскільки ж до призначення уповноважених всю роботу по обліку релігійних громад, храмів та духовенства здійснювали облвиконкоми, зрозуміла певна заданість їх діяльності.

У першій половині 1944 р. вівся в основному облік релігійних громад, служителів культу та храмів. На середину 1944 р. у 14 областях України – Київській, Харківській, Сталінській, Ворошиловградській, Дніпропетровській, Запорізькій, Чернігівській, Сумській, Кіровоградській, Херсонській, Миколаївській, Вінницькій, Житомирській і Кам’янець-Подільській було взято на облік 2533 церкви патріаршої орієнтації, 98 – обновленської, 97 – автокефальної,

---

всього 2 597 діючих і 131 недіючих храмів та 2 084 священників, 298 дияконів, 771 псаломщик⁶⁵.

До 15 лютого 1944 р. в 11 областях УРСР налічувалося 2092 приходів (за даними облвиконкомів): 326 – у Полтавській, 315 – Житомирській, 255 – Сумській, 250 – Чернігівській, 213 – Київській, 177 – Харківській, 174 – Сталінській, 114 – Ворошиловградській, 86 – Запорізькій, 82 – Кіровоградській, 100 – Дніпропетровській⁶⁶. Реєстрація розпочалася лише у кількох областях і до 1 жовтня, за свідченням П.Ходченка, була повністю закінчена у Сталінській та Дніпропетровській областях і наближалася до завершення у Київській, Вінницькій, Кам'янець-Подільській областях. В інших областях республіки цей процес з різних причин затягувався. Ряд епархій не мав єпископів чи осіб, які їх заступали і мали візувати анкети служителів культу (Вінницька, Миколаївська, Херсонська області). Літня збиральна кампанія відволікала уповноважених на “боротьбу за врожай” (Сумська, Харківська, Чернігівська, Одеська області), що заважало їм виконувати свої прямі обов'язки. У Ворошиловградській області тривалий час не було уповноваженого РС РПЦ, а перші двоє – Реднікін та Резніченко – встигли тільки взяти на облік церкви і служителів культу, коли на цю посаду призначили Дубового. У Ровенській, Волинській, Тернопільській областях просування реєстрації ускладнювалося активними діями націоналістичного підпілля: лісові райони взагалі мали епізодичний зв'язок з центром. До Ізмаїльської області, щойно звільненої від окупантів, лише восени прибув уповноважений Ради⁶⁷. Причини повільної реєстрації у Вінницькій області, на думку уповноваженого Франчука, були пов'язані з небажанням віруючих підписувати документи. Траплялися випадки, коли за неписьменних членів “двадцятки” ставили підписи їх друзі, після чого документи визнавалися фальсифікованими і поверталися. Зареєструвати громаду часто заважала відсутність культових приміщень⁶⁸.

В останній чверті 1944 р. ситуація кардинально не змінилася. Уповноважений Ради при Ізмаїльському облвиконкомі писав Ходченку, що, незважаючи на своєчасно дані вказівки головою обласного виконавчого комітету Куликовим на адресу рай- та міськвиконкомів, реєстрація в 1944 р. була фактично зірвана. Внаслідок того, що її доручили другорядним особам, більшість матеріалів була оформлена неправильно, з порушенням існуючих вимог, а деякі повернуті на місця для доопрацювання⁶⁹. З 60 діючих на території області православних громад до кінця року була зареєстрована лише одна⁷⁰. Внаслідок відсутності уповноважених Ради повільно просувалися облік та реєстрація у Тернопільській, Львівській, Станіславській, Дрогобицькій областях.

До кінця 1944 р. облік і реєстрацію, окрім названих областей, закінчили у Київській, Ворошиловградській, Херсонській, Миколаївській, Вінницькій, Полтавській, Ровенській областях, наближалися вони до завершення у Сумській, Харківській, Кам'янець-Подільській, Чернівецькій областях⁷¹.

На кінець III кварталу по 22 областях УРСР (Волинська і Тернопільська відомостей до Ради не подали) налічувалося 4 656 діючих храмів та молитовних будинків патріаршої орієнтації, 102 – обновленської, 69 – автокефальної (а також 218 недіючих культових споруд), які обслуговувалися 10 єпископами, 3 528 священниками патріаршої орієнтації, 329 священниками, 1737 псаломщиками, 47 – священниками, 7 дияконами, 23 псаломщиками обновленської, 50 – священниками, 3 дияконами, 24 псаломщиками автокефальної⁷².

До початку 1945 р. на території Української РСР було взято на облік

5 739 храмів патріаршої юрисдикції, 38 обновленських і 36 автокефальних церков та 423 недіючих культових споруд⁷³. Зареєстровано на той час було близько 1 900 діючих храмів і молитовних будинків (30%).* На обліку обласних уповноважених стояло 4 073 священників, відповідно, 333 дияконів, 1848 псаломщиків⁷⁴.

Відомості про реєстрацію духовенства у 1944 р. мають епізодичний і суперечливий характер. Відомо, що на кінець року зареєструвалося 309 священнослужителів Кам'янець-Подільської та 278 служителів культу Вінницької обласей⁷⁵. По інших областях у документах наводилися дані про тих священнослужителів, які були взяті на облік.

Духовенство охоче служило в храмах, але з недовірою ставилося до всіх спроб місцевих органів поставити його під контроль. Тому воно неохоче сприймало пропозиції реєструватися. Так, у Одеській області кількість служителів культу зменшилася з 227 у першому півріччі 1944 р. до 185 на кінець року. Це пояснювалося тим, що в області правило багато “самосвятів” й автокефалістів, які не з’явилися на реєстрацію до Одеської єпархії та уповноваженого Ради у справах РПЦ при облвиконкомі, переїхавши до інших областей⁷⁶. Натомість у Вінницькій області на кінець 1944 р. зареєструвалося 278 священнослужителів з 405, а в Полтавській – 293 з 4458⁷⁷

Налагодження роботи радянського апарату на місцях, набутий уповноваженими Ради досвід сприяв тому, що в першій половині 1945 р. справа обліку реєстрації храмів, духовенства й релігійних громад просувалася швидше. Хоча і в той час існували певні перешкоди для повного охоплення реєстрацією деяких областей. Наприклад, протягом I кварталу 1945 р. у Чернівецькій області було зареєстровано лише 78 релігійних громад з 267. Такий стан уповноважений РС РПЦ при облвиконкомі Касаткін пов’язував з тим, що, за його даними, 79–80% населення не вміли писати по-українськи чи по-російськи. Тому в селах бракувало людей, здатних належним чином оформити документи. В результаті вони часто поверталися на доопрацювання, виправлення. Крім того, віруючі спочатку боялися підписувати будь-які документи і лише після того, як переконалися в нормалізації релігійного життя, виявили активність і реєстрація поживавішала⁷⁸.

Уявлення про темпи обліку та реєстрації діючих церков і молитовних будинків, кількість діючих храмів у 1945 р. може дати наступна таблиця:

Діючі храми			
Область	у I кварталі	у II кварталі	у III кварталі
Київська	599	604	604
Харківська	189	190	192
Дніпропетровська	229	232	229
Запорізька	119	132	132
Сталінська	230	215	215
Ворошиловградська	127	127	127
Сумська	240	242	249
Чернігівська	412	410	393
Полтавська	347	347	361

* За підрахунками автора.

Кіровоградська	138	138	138
Херсонська	109	114	110
Миколаївська	55	61	73
Одеська	314	314	317
Вінницька	839	822	822
Кам'янець-Подільська	543	547	537
Житомирська	324	324	324
Ровенська	432	438	438
Тернопільська	140	149	150
Волинська	344	365	368
Львівська	3	4	11
Станіславська	5	5	5
Дрогобицька	2	2	2
Чернівецька	267	332	436
Ізмаїльська	60	79	79
Всього	6067	6133	6232

Аналізуючи дані таблиці, слід мати на увазі, що мова йде про діючі та взяті на облік храм. Не всі релігійні громади, які займали їх під Богослужіння, пройшли реєстрацію. Тобто вони порушували діюче законодавство, адже здійснення релігійних обрядів у церквах і молитовних будинках можна було розпочинати лише після проходження реєстрації. Та чекати кілька місяців віруючі не могли і храми діяли до завершення тривалої процедури.

Якщо в першому і другому кварталах можна помітити тенденцію до збільшення абсолютного числа культових споруд, то в третьому ситуація стабілізується і зростання кількості діючих храмів – на 14 у Полтавській та на 17 у Чернігівській є результатом уточнення обліку, а не відкриття нових приходів.

Цікаво, що на відміну від даних по 1944 р., в інформаційних звітах уповноважених за 1945 р. практично немає згадок про культові споруди обновленців і автокефалістів. Дана таблиця містить інформацію про діючі храми РПЦ патріаршої орієнтації.

На кінець III чверті 1945 р. реєстрацію храмів та релігійних громад у східних, центральних і південних областях закінчувались. У західноукраїнському регіоні цей процес набув специфічних форм у зв'язку з початком наступу держави на Українську греко-католицьку церкву.

Динаміку обліку та реєстрації православного духовенства демонструє наступна таблиця⁷⁹.

Область	у I кварталі				у II кварталі			
	єпис-копи	свяще-ники	дия-кони	псалом-щики	єпис-копи	свяще-ники	дия-кони	псалом-щики
Київська	1	534	10	6	1	552	11	9
Харківська	-	193	19	47	-	199	21	47
Дніпропетровська	1	196	20	148	1	215	21	153
Запорізька	-	77	24	35	-	105	24	35
Сталінська	-	199	26	134	-	206	25	111

Ворошиловградська	1	125	10	26	1	125	10	26
Сумська	1	264	27	114	-	259	27	113
Чернігівська	1	343	25	94	1	347	27	203
Полтавська	1	403	5	148	1	403	5	148
Кіровоградська	-	138	14	35	-	141	14	32
Херсонська	-	91	5		51	1	104	557
Миколаївська	-	62	5		29	-	63	534
Одеська	1	175	29	110	1	182	30	108
Вінницька	-	335	15	не реєс.	1	408	141	не реєс.
Кам'янець-Подільська	1	314	6	196	1	312	6	180
Житомирська	1	287	14	26	1	287	14	26
Ровенська	-	144	3	123	-	143	3	135
Тернопільська	-	144	3	123	-	143	3	135
Волинська	1	166	30	80	1	317	71	107
Львівська	-	5	-	5	1	6	1	5
Станіславська	-	4	-	-	-	4	-	4
Дрогобицька	-	2	-	-	-	2	-	2
Чернівецька	1	50	4	192	1	82	8	207
Ізмаїльська	1	22	3	36	1	23	3	36
Всього	12	4512	354	1837	14	4863	422	1969

Як видно з таблиці, за другу чверть 1945 р. кількість єпископів зросла з 12 до 14 за рахунок того, що з'явилися керівники єпархій у Львові, Вінниці та Херсоні, натомість Сумська єпархія залишилася без єпископа. Приріст числа священників слід віднести, в основному, на рахунок Запорізької, Вінницької та Волинської областей. Причому у двох перших областях мова йде про охоплення обліком і реєстрацією всіх правлячих пастирів, а Волинській – про перехід значної частини автокефальних кліриків під патріаршу юрисдикцію, що дало змогу їм зареєструватися і дістати кафедри у приходах.

До Чернівецької області протягом 1945 р. прибуло 30 священників з Волинської, Київської, Ровенської областей та 8 – з Польщі, що й визначило зростання їх кількості з 50 до 82⁸⁰.

У звіті за II квартал 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Українській РСР П.Ходченко називав духовенство і чернецтво “кваліфікованими керівниками церковної пропаганди”, а віруючих – “рядовими пропагандистами релігійних поглядів”. Припускаючи, що в кожній православній громаді налічується близько 200 членів, Ходченко оцінював кількість віруючих – православних в Україні у 1 237 тис. осіб⁸¹.

Культових приміщень для такої кількості прихожан не вистачало, адже далеко не кожна сільська церква могла вмістити більше 100 осіб. Дефіцит споруд, придатних для відправки Богослужінь, змушував віруючих звертатися до різних інстанцій з клопотаннями про відкриття нових приходів. На 1 червня 1944 р. до уповноваженого Ради у справах РПЦ при РНК УРСР П.Ходченка надійшла 61 заява з цього приводу: 5 – зі Сталінської області, по 10 – з Ворошиловградської та Кіровоградської, 9 – Запорізької, по 7 – Дніпропетровської та Полтавської, по 3 – Харківської, Сумської й Житомирської.

Однак на початок червня обласні виконавчі комітети зуміли розглянути

лише 3 заяви (одну – задовольнили, у двох – відмовили)⁸². Протягом III кварталу 1944 р. по 18 областях, з яких надійшли звіти до Ради у справах РПЦ, картина була такою: з Харківської області надіслано 5 заяв (1 відхилено), Сталінської – 7 (3 відхилено), Запорізької – 3 (1 задоволено), Чернігівської – 4 (всі відхилено), Полтавської та Ворошиловградської – по 1 (обидві задоволено), Ровенської – 1 (відхилено). З 22 заяв усього 3 було задоволено, 9 відхилено, 5 повернено для дооформлення, 5 перебувало в процесі розгляду⁸³.

Наведені цифри певною мірою ілюструють ставлення властей до спроб віруючих відкрити нові храми: воно було в основному негативним. Це швидко зрозуміли як члени релігійних громад, так і священники, які здебільшого були ініціаторами відкриття нових приходів. Тому з часом кількість заяв подібного змісту зменшується, натомість збільшується потік клопотань про залишення за громадами зайнятих ними в роки окупації будівель господарського і культурно-освітнього призначення, що вилучалися в них державою, а також повернення віруючим культових споруд, відібраних радянською владою у 20-30-ті роки. Про кількість таких заяв, що надійшли до П.Ходченка протягом III кварталу 1944 р., свідчать дані таблиці⁸⁴.

О Б Л А С Т І	Всього заяв	Розглянуто		В процесі розгляду
		Задоволено	Відхилено	
1. Ворошиловградська	22	2	7	13
2. Дніпропетровська	23	3	8	9
3. Запорізька	26	3	10	13
4. Кіровоградська	20	13	1	6
5. Київська	24	2	4	13
6. Сумська	55	13	10	32
7. Сталінська	14	5	-	9
8. Харківська	19	3	1	15
9. Чернігівська	27	3	20	4
10. Вінницька	15	1	6	8
11. Житомирська	12	2	-	10
12. Кам'ян.-Подільська	29	2	20	2
13. Одеська	6	7	-	5
14. Полтавська	39	1	3	36
15. Миколаївська	2	-	-	1
16. Волинська	1	1	-	-
17. Тернопільська	1	1	-	-
18. Херсонська	2	-	-	2
В с ь о г о	335	66	88	181

Крім того, на адресу уповноваженого РС РПЦ по Україні надійшло 119 повторних заяв, що свідчило про зволікання і бюрократичну тяганину в ході їх розгляду⁸⁵. Як бачимо, і тут не виникає жодних сумнівів у ставленні державних органів до релігійних потреб населення. Позитивне вирішення питань, пов'язаних із залишенням зайнятих віруючими приміщень за релігійними громадами було швидше виключенням, ніж правилом. Здебільшого ж справи

вирішувалися таким чином, що будівлі господарського, культосвітнього, оздоровчого призначення вилучалися з користування прихожан. Цифровий вираз цього процесу дає наступна таблиця⁸⁶:

Області	Вилучення громадських будівель				
	1	2	3	4	5
Ворошиловградська	17	11	7	4	-
Сталінська	63	32	17	13	2
Запорізька	71	34	21	13	-
Дніпропетровська	44	30	8	16	6
Харківська	35	24	8	14	2
Чернігівська	86	39	7	25	7
Сумська	141	43	9	20	14
Полтавська	44	22	5	16	1
Кіровоградська	32	27	6	20	1
Херсонська	20	9	4	5	-
Миколаївська	17	2	1	1	-
Одеська	31	25	11	10	4
Київська	77	76	24	52	-
Вінницька	147	61	13	47	1
Житомирська	99	39	1	2	36
Ровенська	-	-	-	-	-
Волинська	5	2	1	1	-
Кам'янець-Подільська	194	110	58	32	20
Чернівецька	1	1	-	1	-
Тернопільська	-	-	-	-	-
Ізмаїльська	-	-	-	-	-
Дрогобицька	-	-	-	-	-
Станіславська	-	-	-	-	-
Львівська	-	-	-	-	-
В С Ь О Г О	1124	587	201	292	94

де 1 колонці вказана кількість споруд, зайнятих під храми;

2 – кількість вилучених споруд;

3 – кількість наданих приміщень замість вилучених;

4 – кількість приміщень, які громади підшукували для оренди;

5 – кількість розпущених релігійних громад у зв'язку з вилученням

культових споруд.

Отже, держава серйозно взялася за повернення того, що вважала своєю власністю, хоча насправді більшість з 587 вилучених споруд були збудовані як храми, а потім відібрані у віруючих і переобладнанні для інших потреб тією ж державою. Легко помітити, що у західних областях вказана проблема не набула такої гостроти внаслідок порівняно меншої насиченості православним населенням, а також тим, що в цьому регіоні, який у міжвоєнний час входив до складу Польщі, більшовицькі експерименти почалися тільки в 1939 році. Тому

там це питання набуло швидше міжконфесійного характеру (боротьба православних за повернення відібраних католиками храмів), аніж церковно-державного.

Вилучення “громадських” споруд (так вони називалися в офіційних документах) продовжувалося і в 1945 р. На середину року релігійні громади займали будівлі 128 шкіл, 99 клубів, 3 лікувальних закладів, 7 торговельних організацій, 18 промислових підприємств, 9 ясел, 2 їдалень, 36 житлових та 105 інших будинків⁸⁷. У масштабах України це були незначні цифри. Тому в діях властей, на наш погляд, простежується два мотиви. По-перше, брак приміщень для установ освіти і культури, господарських потреб змушував домагатися “повернення” всіх споруд, які колись виконували ці функції. По-друге, зусилля, спрямовані на вилучення всіх зайнятих у роки окупації релігійними громадами приміщень, мали принциповий характер політичної лінії, настільки вони були цілеспрямованими і жорсткими.

Облік та реєстрація православних храмів, релігійних громад і духовенства стали інструментом держави в наступі на позиції Української автокефальної православної церкви. Оскільки носіями ідеї автокефалії українського православ'я були в основному священнослужителі, вістря боротьби було спрямовано в першу чергу проти них.

Становище УАПЦ у першій половині 1944 р. П.Ходченко характеризував таким чином: “Збір та узагальнення даних з цього питання не закінчено: в теперішній час на Україні немає єпископа автокефальної української церкви. Але автокефалістів на Україні намагається явочним порядком очолювати один з автокефалістів м. Києва – протоієрей Андріївського собору – Редько, що іменує себе адміністратором української автокефальної православної церкви.

Оскільки екзарх України, митрополит Київський і Галицький Іоанн в принципі не заперечує проти того, щоб у церквах, де цього забажають віруючі, Богослужіння здійснювалось українською мовою, корпорація автокефальних священників правобережної та лівобережної України в кількості 27 осіб на чолі з Редьком звернулася з рапортом через екзарха до російської православної церкви про возз'єднання. Питання це повинно було обговорюватися на весняній сесії Синоду в Москві”⁸⁸. Позиція Московської патріархії співпадала з урядовою: УАПЦ як розкольницька організація мусить зникнути, а священники можуть залишатися в суцільному сані лише через перерукопокладання і перехід під юрисдикцію патріархії. Собор РПЦ 1943 р. засудив співробітництво священнослужителів УАПЦ з окупантами, а для органів держбезпеки це був найзручніший привід, щоб зайнятися оперативною розробкою автокефалістів. Рада у справах РПЦ як офіційний посередник між урядом і церквою намагалася дотримуватися тактики “чистих рук”, тобто всіляко демонструвати об'єктивність у питаннях щодо УАПЦ. Більшовики любили інсценізації: в цьому випадку справа подавалася так, ніби автокефалісти добровільно, свідомо приймають патріаршу юрисдикцію, зрікаючись свого минулого.

В архівах нашу увагу привернув цікавий документ – лист голови РС РПЦ Г.Карпова до заступника голови Раднаркому УРСР Л.Корнійця з приводу передачі двох автокефальних храмів на Дніпропетровщині віруючим патріаршої орієнтації. Щоб перейнятися духом часу і відчуті глибинні струмені державної політики в цьому питанні, наведемо листа повністю:*

---

* Документ наводиться без археографічної обробки, але в перекладі на українську мову.

“Згідно ст. 2 декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви від 23 січня 1918 р. “В межах республіки забороняється видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б утискували чи обмежували свободу совісті, або встановлювати будь-які переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності громадян”.

Згідно ст. 3 декрету “Кожен може сповідати будь-яку релігію або не сповідати ніякої. Всілякі обмеження прав, пов’язані зі сповіданням будь-якої віри чи несповіданням ніякої віри, відміняються”.

Тому Рада у справах російської православної церкви при РНК СРСР вважає неправильним... рішення Дніпропетровського облвиконкому № 1188 і 1142 від 24/41–44 р. про вилучення споруд Хрестовоздвиженської церкви в м. Дніпропетровську та Микільської церкви в с. Лоцманська Кам’янка у релігійних громад автокефальної церкви і передачу цих споруд релігійним громадам патріаршої орієнтації.

У процес розпаду автокефальної церкви і перехід релігійних громад цієї церкви у патріаршу орієнтацію, що відбувається в даний час, Радянським органам офіційно не слід втручатися і застосовувати ті чи інші адміністративні заходи в питанні боротьби цих релігійних течій. Перехід автокефалістів у патріаршу орієнтацію та всі пов’язані з цим процедури – все це справа екзарха України та єпископату.

У зв’язку з цим прошу Ваших вказівок про відміну рішень Дніпропетровського облвиконкому від 24 червня ц.р.”⁸⁹

Стиль листа не залишає жодних сумнівів щодо його дипломатично-декларативного характеру. Незважаючи на те, що ст.3 згаданого декрету забороняла утиски на релігійному ґрунті, вся історія радянської держави була пронизана неприйняттям церкви і всього, що з нею пов’язувалося. З 1943 р. змінилося лише одне: РПЦ одержувала статус державної, Автокефальна та Греко-католицька українські церкви прирікалися на ліквідацію, решта конфесій – витіснялися на периферію суспільного життя. Досвідчений чекіст, Карпов не міг не знати справжнього стану речей. Тому рекомендував радянським органам “офіційно” не втручатися в те, що неофіційно робили компетентні установи – НКДБ і НКВС. А ті вже добре знали свою справу.

Ось як все відбувалося на місцях. У звіті за I квартал 1945 р. уповноважений РС РПЦ при Дніпропетровському облвиконкомі Сергієня повідомляв, що навіть після звільнення області від гітлерівських окупантів Українська автокефальна церква, бойкотуючи Патріарха Московського та всієї Русі, визнавала своїм духовним наставником лише Варшавського митрополита Діонісія. Взнявши ситуацію під контроль, Сергієня вже в лютому 1944 р. у вигляді конфіденційної доповідної передав зібрані дані про автокефалістів Г.Карпову, а копію – обласному управлінню НКДБ. Наслідки не забарилися: у серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління та велика група духовенства й окремих керівників автокефальних громад були репресовані й засуджені – двоє до вищої міри покарання, решта 14 – на 10–20 років ув’язнення.

За словами обласного уповноваженого, він встановив “міцний діловий контакт” з місцевим архієпископом Андрієм (Комаровим). Разом вони зобов’язали благочинних проводити “диференційовану роботу з автокефальними громадами”. В результаті цього 10 автокефальних громад подали архієпископу заяви про бажання перейти до числа церков патріаршого підпорядкування

і були належним чином зареєстровані. Однак дві автокефальні громади – Сулицька (Нікопольської міськради) і с.Авдотіївка Широківського району – вчинили опір. Сергієня, не сподіваючись на швидке “приручення” непокірливих, писав: “Засміченість кадрів церковнослужителів по нашій області – велика і робота по очистці їх, вимагаючи терпіння, впертості, настійливості та специфічного підходу, не може обмежуватися одним – двома кварталами”⁹⁰.

За повідомленням уповноваженого РС РПЦ при Кіровоградському облвиконкомі Романова (звіт за I квартал 1945 р.), вперто не бажали з’єднатися з Московською патріархією священники-автокефалісти Я.Отрогецький (с.Медведівка Чигиринського району) та П.Бальбот (с.Шабельники того ж району). На пропозицію Кіровоградського єпископа вони відповіли, що не визнають його і підпорядковуватися йому не бажують, оскільки їх призначив у роки окупації єпископ Михайло. Вони відкрито називали себе “українськими націоналістами”, тому органи НКДБ почали ними “опікуватись”, а єпископ заборонив здійснювати Богослужіння. Така ж доля спіткала й інших автокефальних священників, що не приєдналися до РПЦ: о.Смолинського (с. Китайгород Олександрівського району), с. Саржевського (с. Добровеличківка однойменного району), о. Первиненка (с. Дмитрівка Знам’янського району), о. Михайловського (с.Ігнатівка Піщано-Бродського району), о. Куликовського (с.Боровиці Чигиринського району), о. Хлівицького (с.Кримки Олександрівського району), о.Погрішного (с.Верещаки Олександрівського району). Після цього, за даними Романова, на території області залишилося тільки духовенство патріаршої орієнтації⁹¹.

Опір автокефалістів примусовому переходу в лоно РПЦ набув різних форм. За повідомленням обласного уповноваженого Ради у справах Російської православної церкви при Київському облвиконкомі Федотова, деякі з автокефальних пастирів, “розуміючи безперспективність боротьби за українську церкву в даних умовах, кидали парафії і складали з себе сан священства”⁹².

Необхідною умовою реєстрації церковних громад Кам’янець-Подільської області, як визнавав уповноважений РС РПЦ Ільїн, були документи єпархіального управління про прийняття їх до юрисдикції Московської патріархії⁹³. Зважаючи на такі умови, священники Я.В.Залуський з с. Плехова Теофіпольського району та І.М.Гордійчук з с.Городище Шепетівського району, виїхали до західних областей України⁹⁴. Київські священники доповіли уповноваженому Федотову, що серед колишніх автокефалістів, перерукопокладених з приходом радянської влади, поширився заклик: “В купі, хлопці, держімся, не забувайте української апостольської церкви, визволяйте один одного”⁹⁵.

Політика держави щодо УАПЦ загострила міжконфесійну ситуацію в Україні. У звіті за II чверть 1944 р. П.Ходченко, зокрема, повідомляв: “Характерним моментом у звітний період стала боротьба послідовників патріаршої орієнтації і так званих автокефалістів (“самосвятів”). Найбільш яскраво це протистояння виявилось у Київській області, де автокефалісти звинувачували “московських тихонівських вовків у ненависті їх, українців, не хочуть, щоб вони молилися рідною мовою, віднімають у них приходи, виганяють та б’ють їх, ображають “самосвятами”, пропонують переосвячуватися, за що беруть великі гроші”. Далі Ходченко писав, що “автокефаліст Редько, який самочинно назвався адміністратором всієї автокефальної церкви на Україні, та його послідовники розповсюджували чутки, що Курський єпископ Питирим за рукопокладання бере взятки й з одного полтавського автокефального священника

за перерукопокладання взяв 7000 крб.

У свою чергу православні священники не залишаються в боргу. Вони кажуть, що автокефалісти за німців “жити їм не давали”. Вони, мовляв, писали доноси на православних священників у гестапо, передавали їх до рук гітлерівців і т.п.”⁹⁶. Взаємні звинувачення (настільки ж гіркі, наскільки в основному й справедливі) збуджували віруючих, відлунюючись глухим спротивом примусовому з’єднанню з РПЦ, або ж осудом дій автокефалістів під час окупації.

І все ж сили були нерівні. Частина автокефального духовенства зневірилась у можливості відродження УАПЦ за радянського режиму, інші змирилися з поразкою і, задовольнившись тим, що екзарх України не забороняв правити українською мовою, переходили під крило РПЦ.

Та, хоча процес наступу на УАПЦ проходив результативно, деякі функціонери поспішали подати в Москву надто оптимістичні цифри. Наприклад, у звіті П.Ходченка за IV квартал 1944 р. йшлося про те, що автокефальне духовенство, боячись залишитися без приходів, масово визнавало юрисдикцію РПЦ. Протягом останньої чверті року переосвячено 123 священники, що остаточно підірвало базу автокефалістів⁹⁷. Натомість 10 квітня 1945 р. уповноважений Ради у справах РПЦ по Київщині Федотов одержав від заступника уповноваженого РС РПЦ при РНК УРСР Катуніна листа такого змісту: “У своєму квартальному звіті Ви повідомляєте, що ряд священників колишньої Української автокефальної церкви по Київській області ще до цих пір навмисно не оформилися у єпископів у своєму праві на служіння в церкві, продовжують залишатися на приходах без Вашої на те реєстрації. Таке явище ми вважаємо вкрай ненормальним. Необхідно запропонувати священникам колишньої Української автокефальної церкви, що й донині стоять на православних приходах, отримати негайно письмовий дозвіл на право служити в цих приходах від правлячого єпископа, а також пройти реєстрацію у Вас.

Служителі релігійного культу, які ухилилися від виконання цих вимог, підлягають негайному видаленню з приходів, у яких вони знаходяться без відповідних на те прав”⁹⁸.

Отже, ідея автокефалії української церкви вмирала повільно, а її адепти неохоче здавали свої позиції. Динаміку даного процесу відображає довідка, підготовлена П.Ходченком для звіту за III квартал 1945 р. З неї виходить, що, за неповними даними, на 1 липня 1944 р. кількість церков і молитовних будинків УАПЦ становила: по Київській області – 41, Полтавській – 9, Кам’янець-Подільській – 5, Сумській – 1-, Кіровоградській – 5, Дніпропетровській – 14, Чернігівській – 2, Вінницькій – 31, Ровенській – 30, Харківській – 1. У Запорізькій, Миколаївській, Одеській, Ворошиловградській, Сталінській, Херсонській та Чернівецькій областях автокефальних храмів не було. Всього по 17 областях УРСР налічувалося 148 автокефальних приходів. Подальший хід подій у цифровому виразі дістав такий розвиток⁹⁹:

ОБЛАСТІ	На I.X 1944 р.	На I.I 1945 р.	На I.IV 1945 р.	На I.VII 1945 р.
Київська	32	-	-	-
Харківська	-	-	-	-
Дніпропетровська	5	4	2	-

Запорізька	-	-	-	-
Сталінська	-	-	-	-
Ворошиловградська	-	-	-	-
Сумська	-	-	-	-
Чернігівська	-	-	-	-
Полтавська	9	5	-	-
Кіровоградська	5	7	-	-
Херсонська	-	-	-	-
Миколаївська	-	9	3	-
Одеська	-	-	-	-
Вінницька	-	-	-	-
Кам'янець-Подільська	13	6	-	-
Житомирська	3	5	-	-
Ровенська	-	-	-	-
Тернопільська	-	-	-	-
Волинська	-	-	-	-
Львівська	-	-	-	-
Станіславська	-	-	-	-
Дрогобицька	-	-	-	-
Чернівецька	-	-	-	-
Ізмаїльська	-	-	-	-
В с ь о г о	69	36	5	-

Не маючи альтернативних джерел, автор змушений спиратися на документи, підготовлені уповноваженими Ради різних рівнів, однак їх аналіз та співставлення дають підстави для роздумів. Про те, що П.Ходченко рапортував до Москви цифрами, які не зовсім відповідали дійсності, свідчать кілька фактів. Так, у його звіті показано, що в Київській області на початок 1945 р. не залишилося жодного автокефального приходу, а за даними уповноваженого по Київщині на середину року тут діяло 9 автокефальних церков. За даними П.Ходченка, в Станіславській і Тернопільській областях ще з 1 жовтня 1944 р. не було жодного автокефального приходу¹⁰⁰.

Але у звітах, надісланих йому уповноваженими названих областей вказано, що з 5 православних церков, які діяли на Станіславщині, жодна на 1 квітня 1945 р. не підпорядкувалася Московській патріархії, на Тернопільщині ж лише у 7 районах були діючі храми патріаршої орієнтації, а в 34-х районах таких не було зовсім¹⁰¹. Оскільки в цілому по Тернопільській області на той час (середина 1945 р.) стояло на обліку 149 діючих православних церков і молитовних будинків, то можна припустити, що принаймні 4/5 з них все ще не визнавали зверхності Московської патріархії. Уповноважений Ради по УРСР не показав 10 автокефальних приходів у Миколаївській області на 1 жовтня 1944 р.¹⁰² По Житомирській області він подав 5 автокефальних храмів на 1 жовтня 1944 р. і 1 січня 1945 р., хоча у звіті глави Житомирської єпархії єпископа Антонія, про який Ходченко не міг не знати, (адже всі матеріали надсилалися йому обласним уповноваженим), йдеться, відповідно, про 24 та 16 приходів УАПЦ¹⁰³.

Таких неточностей цілком досить, аби побачити за ними певну тенденційність у подачі подій, пов'язаних з Українською автокефальною церквою.

Очевидно, дійові особи фарсу під назвою “самоліквідація УАПЦ” добре розуміли, що їм могли інкримінувати в разі зволікань з цією справою. Адже УАПЦ стала синонімом ідеологеми “український буржуазний націоналізм”. Неповоротких чекали серйозні звинувачення...

Паралельно з викоріненням прихильників автокефалії здійснювалося витіснення “обновленців”. За обранням патріарха Московського почався занепад “обновленства”. На думку о. Г. Чистякова, висловленого в особистій бесіді з автором, майже всі архієреї РПЦ, окрім патріарха Сергія і архієпископа Красноярського Луки (Войно-Ясенецького), “перехворіли” свого часу “обновленством”. Як вважає цей відомий церковний і громадський діяч, по суті (а не за формою), патріарх Тихон також прагнув до оновлення (але не “обновленства”) внутрішнього життя церкви. Він бажав, щоб церква служила простим людям, а не лише ієрархам, намагався відродити живу російську мову в Богослужінні, а також повернути стародавню традицію жіночого дияконства в Богослужіння. За словами о. Г. Чистякова, в РПЦ завжди жив дух оновлення. Але проти розколів, яким стало “обновленство”, боровся і патріарх Тихон і його наступники. Втративши підтримку властей, яку вони мали до війни, “обновленці” почали втрачати вплив на віруючих. Архієреї – “обновленці”, першими усвідомивши неминучість краху цього напрямку, почали переходити в лоно Московської патріархії. Протягом 1943–1944 рр. від “обновленства” відреклися архієпископи Михайло (Постников), Андрій (Расторгуєв), єпископ Сергій (Ларін), який очолив Одеську єпархію, а також колишній “першоєрарх” Віталій (Введенський). РПЦ обрала щодо “блудних синів” тверду лінію. В суцюзому сані приймалися єпископи, пресвітери, диякони, що отримали його до 1924 р., коли “обновленці” були заборонені патріархом Тихоном, якщо вони не втратили права на священнослужителя через вступ до шлюбу після хіротонії. А лжеєпископи й лжеєпископи “обновленського” наставлення приймалися мирянами, або в тому сані, якого були удостоєні до розколу. Той, хто переходив під юрисдикцію патріархії, був зобов’язаний відмовитися від усіх попередніх нагород і принести покаєння перед духовником, вказаним церковною владою¹⁰⁴.

За даними П. Ходченка, на 1 жовтня 1944 р. в Україні налічувалося 102 діючих храми “обновленців” (23 – у Київській області, 7 – у Сумській, 49 – у Кам’янець-Подільській, 16 – у Житомирській, по 1 – у Кіровоградській та Полтавській областях)¹⁰⁵. Підрахунки, здійснені на підставі звітів обласних уповноважених, дозволяють корегувати наведену цифру, оскільки в Київській області на той час діяло 26 “обновленських” культових споруд, у Миколаївській – 1. Нересторовані громади існували на Харківщині, а також у деяких інших областях¹⁰⁶.

“Обновленське” духовенство у той час, як вказано у звіті П. Ходченка, становило 47 осіб¹⁰⁷. На 1 січня 1945 р. його кількість скоротилася до 22¹⁰⁸. Невпинно зменшувалось і число діючих “обновленських” храмів, яких на початку 1945 р. залишилося тільки 36¹⁰⁹. Віруючі виявилися байдужими до подальшої долі “обновленства” і лише в деяких приходах (в основному на Сумщині) чинили опір повному поглинанню Російською православною церквою.

Таким чином, потепління, що настало у стосунках між РПЦ і радянським режимом, стало для УАПЦ, “обновленців”, інших конфесій і сект початком кінця. Сильна, єдина держава воліла мати справу з такою ж монолітною, але

слухняною церквою, і йшла на незначні поступки (у вигляді знищення всіх, хто розходився з РПЦ у різних питаннях), аби спрямовувати ці взаємини у потрібне русло.

Кон'юнктурність сталінської релігійної політики полягала в тому, що він почав діалог з РПЦ, намагаючись зробити з неї державну церкву, тоді як інтереси інших віросповідань або ж відсувалися на другий план, або ігнорувалися. Війна оголила всі суспільні пухлини, які до певного часу залишалися прихованими, або які намагалися не помічати радянська держава. Загнані в підпілля великі й малі конфесії відновили свою діяльність на окупованій гітлерівцями території, а після звільнення українських земель Червоною армією прагнули знайти свою нішу в системі, створеній Сталіним і його підручними. Відродження релігійного життя ставило на порядок денний цілу низку складних питань, пов'язаних з культовими спорудами, статусом священнослужителів, міжконфесійними стосунками тощо. Створюючи спеціальні органи, – Раду у справах Російської православної церкви і Раду у справах релігійних культів, – режим продукував нові складові елементи для свого безперебійного функціонування. Інститут уповноважених обох Рад був плоть від плоті тоталітарної системи, перейнявши випробувані й створивши нові форми і методи “роботи” з інакомислячими. Як показали події, уповноважені при облвиконкомах не завжди були на висоті становища, тиражуючи некомпетентні рішення, бюрократизм, тяганину, поверховий підхід до вирішення складних завдань і непопулярне переконання у власній безпомилковості. І хоча на місцях інколи мало місце щире прагнення справедливо розв'язати назрілі проблеми, загальну тенденцію все ж визначали ідейна непримиренність та політичний інтерес.

Правове поле законодавчих актів про релігію та церкву охоплювало всі сторони діяльності віруючих і духовенства. Юридична тканина цих законів, указів, циркулярів була пронизана прагненням встановити всебічний контроль над духовно-релігійною сферою. Внаслідок того, що джерелами законотворчості були різні інстанції, мали місце незгодженість, суперечливість, некорельованість одних нормативів з іншими.

Багатшаровість юридичних норм, їх перенасиченість процедурними питаннями мали на меті ускладнити оформлення документів на реєстрацію храмів, духовенства, громад, і, таким чином, зменшити їх кількість, обмежити вплив на населення.